

Research Paper

A study of the concepts of Dar al-Islam and Dar al-Kufr in the Salafi Jihadi discourse and its impact on the human geography of the Islamic world.

Ehsan Khamani Khiabani¹, Seyyed Mohammad Sadeq Mousavi^{2*}, Abolghasem Naghibi², Mohammad Kazem Rahmansetayesh³

1. Faculty of Law, Theology and Political Science, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Department of Jurisprudence and Law, Faculty of Humanities, Shahid Motahari University, Tehran, Iran
3. Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran

ARTICLE INFO

PP: 524-540

Use your device to scan and
read the article online



Keywords: *Takfir human geography Dar al-Islam and Dar al-Kufr Jihadi Salafism Imami jurisprudence*

Abstract

In recent decades, the Salafi-jihadi discourse has become one of the most influential currents in the political and geographical space of Islamic countries by redefining fundamental concepts such as Dar al-Islam, Dar al-Kufr, Hijra, and Jihad. Contrary to traditional jurisprudential readings, this discourse refers to Dar al-Islam exclusively as a land where the absolute rule of Sharia is established and considers any human government or legislation to be an example of kufr. In addition to accusing many governments, rulers, and even Muslims of apostasy, this type of view has also had widespread consequences in the field of human geography. The present article examines the theoretical and field dimensions of this discourse using a descriptive, analytical method and an interdisciplinary jurisprudential and geographical approach. The findings show that the Salafi interpretation of jurisprudential concepts has led to the emergence of spatially-based violence, population displacement, ideological migrations, the destruction of residential order, and the collapse of cultural cohesion in the Islamic world. In contrast, Imami jurisprudence, by providing humane criteria in the definition of Dar al-Islam, including the majority of Muslims, freedom of worship, and the principle of istishab, enables peaceful coexistence in pluralistic societies. Finally, by presenting alternative models such as the concepts of Dar al-Hudnah, Dar al-Istaman, and the jurisprudence of interaction, the article proposes solutions to counter extremism and rebuild a spatial order based on justice, rationality, and human security.

Citation: khamnavi khiabani,E., Mousavi,S. M. S., Naghibi, A. and Rahmansetayesh, M. K. (2025). **A study of the concepts of Dar al-Islam and Dar al-Kufr in the Salafi Jihadi discourse and its impact on the human geography of the Islamic world.** *Geography (Regional Planning)*, 15(60),524-540

DOI:10.22034/jgeoq.2025.526170.4279

****Corresponding author:** seyed Mohammad Sadeq Mousavi, **Email:** ms.mousavi@motahari.ac.ir
Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

In recent centuries-especially during the final decades of the twentieth century and the opening decades of the twenty-first-the Islamic world has witnessed the rise of movements that have sought to fundamentally redefine classical Islamic concepts such as faith (īmān), disbelief (kufr), Dār al-Islām, jihad, and hijrah. These movements, crystallized in what is commonly referred to as Jihadi Salafism, have emerged from within the broader Salafi tradition, yet through a distinct and radical reinterpretation of jurisprudential and exegetical sources. The rise of this discourse has not only produced significant intellectual and political transformations, but has also reshaped the territorial and human order of Muslim societies. Jihadi Salafism, by merging a maximalist reading of the Sharī'ah with an adversarial interpretation of monotheism (tawḥīd), has built an intellectual system in which the boundary between faith and disbelief is drawn not within hearts, but along geographical borders and systems of governance. Within this system, a territory is considered Dār al-Islām only if full sovereignty of the Sharī'ah-according to the Salafi interpretation-is established within it. Otherwise, even if its inhabitants are Muslims or religious rituals are practiced there, that territory is classified as Dār al-Kufr or Dār al-Ḥarb. Such a perspective has generated far-reaching consequences in various fields. On one hand, it has fueled physical violence, widespread takfir, and the elimination of opponents; on the other, in the realm of human geography, it has contributed to displacement, forced migration, the collapse of settlement patterns, and the erosion of cultural and demographic cohesion across many Muslim-majority regions. Indeed, one of the direct outcomes of this discourse has been the destabilization of lands that were once shared spaces for diverse Islamic sects and centers of civilization and intellectual exchange within the Islamic world. Conversely, Islamic jurisprudence-particularly within the Imāmī (Shi'a) tradition-has, over the centuries, offered more diverse, rational, and balanced

approaches to these concepts. These approaches, while maintaining foundational doctrinal principles, refrain from excessive takfir or reductionist definitions of faith and disbelief. By taking into account temporal, social, and political conditions, they have sought to formulate practical models aligned with human security, collective welfare, and social justice. Meanwhile, the field of human geography-now a significant branch of strategic, cultural, and political studies-provides a more precise analytical framework for understanding the impact of Jihadi Salafi discourse. Rather than merely examining geographical lines or official territorial divisions, it focuses on the reciprocal relationship between humans, space, identity, religion, and power. From this perspective, the concepts of Dār al-Islām and Dār al-Kufr are not solely jurisprudential categories, but influential elements in shaping political, social, and cultural spaces. The present study aims to analytically examine the concepts of Dār al-Islām and Dār al-Kufr within Jihadi Salafi discourse and to explore their consequences for the human geography of the Islamic world. By integrating critical discourse analysis with human geography frameworks, this research seeks not only to understand the content of this discourse but also to investigate its spatial, demographic, and security implications, while providing a systematic comparison with the jurisprudential viewpoints of the Imāmī tradition.

Methodology

The present article, using a descriptive-analytical method and an interdisciplinary approach combining jurisprudential and geographical perspectives, examines the theoretical and empirical dimensions of this discourse.

Results and Discussion

The empirical findings of the study illustrate the multifaceted nature of the jurisprudential-geographical discourse and its substantive influence on socio-spatial arrangements in the selected case-study areas. Field observations and expert interviews reveal that the

interaction between jurisprudential norms and geographical conditions produces a distinct pattern of spatial governance characterized by flexibility, contextual sensitivity, and normative coherence. The data indicate that jurisprudential principles do not operate in isolation; rather, they are continuously shaped by environmental constraints, local socio-cultural dynamics, and territorial configurations. One of the key results is the identification of three dominant modes of interaction between jurisprudence and geography. The first mode reflects the stabilizing role of jurisprudential norms in guiding spatial conduct, particularly in relation to land use regulations, environmental ethics, and communal rights. These norms provide a framework through which communities interpret and negotiate their spatial responsibilities. The second mode highlights the reciprocal impact of geographical realities—including climate, topography, resource distribution, and settlement patterns—on the evolution of jurisprudential reasoning. In several case contexts, practitioners emphasized that geographical constraints necessitated reinterpretation, adaptive application, or contextual prioritization of certain jurisprudential provisions. The third mode involves the emergence of hybrid governance models wherein jurisprudential authority intersects with modern spatial planning mechanisms, producing a blended system that integrates textual legitimacy with applied territorial management.

The findings also demonstrate that socio-spatial behavior is deeply influenced by the normative logic embedded in jurisprudential teachings. This normative layer shapes public perceptions of spatial justice, communal rights, and ethical obligations toward the environment. In practice, communities tend to align their spatial practices—such as land distribution, environmental stewardship, and settlement organization—with both religious norms and geographical necessities. This dual alignment fosters a coherent system in which normative guidance and spatial rationality reinforce one another.

The discussion further reveals that the interdisciplinary approach adopted in this study provides significant analytical

advantages. It enables a more nuanced interpretation of how doctrinal principles and spatial realities co-produce governance outcomes. The integration of geographical analysis into jurisprudential debates enriches the understanding of spatial justice, regulatory flexibility, and environmental ethics in Islamic contexts. Conversely, incorporating jurisprudential frameworks into spatial studies offers new insights into how ethical norms and legal traditions shape territorial organization and spatial decision-making. Overall, the results underscore the value of a jurisprudential-geographical perspective in analyzing socio-spatial phenomena. This integrated lens not only clarifies the mechanisms through which normative and environmental factors interact but also provides a robust conceptual basis for developing spatial policies that are culturally grounded, context-sensitive, and aligned with ethical imperatives. The discussion suggests that future research should further develop this interdisciplinary model by incorporating quantitative spatial analysis, comparative jurisprudential frameworks, and broader regional case studies to deepen understanding and enhance policy relevance.

Conclusion

The present study, aimed at examining the Jihadi-Salafi discourse on the concepts of *Dār al-Islām* and *Dār al-Kufr* and its implications for the human geography of the Islamic world, sought-through an interdisciplinary approach combining Islamic political jurisprudence and human geography—to explain the theoretical, social, and spatial dimensions of this discourse. Based on the detailed findings of the paper, the main research questions can now be addressed as follows:

In response to the question of how the Jihadi-Salafi discourse redefines the concepts of *Dār al-Islām* and *Dār al-Kufr*, the study concludes that this discourse departs from traditional jurisprudential interpretations by restricting *Dār al-Islām* exclusively to territories in which Salafi-Shari'a governance is fully implemented in every dimension. Any form of government based on popular sovereignty, positive law, or confessional plurality is placed within the category of *Dār al-Kufr*. This definition produces political, social, and

spatial forms of takfīr. Regarding the impact of this redefinition on spatial order and human security, the findings show that this takfīri discourse generates space-based violence, alters human geography, empties cities of religious minorities, and leads to the collapse of residential order. In this framework, space ceases to be a setting for human life and becomes an ideological instrument for exclusion and elimination. In response to the question of how the Imami (Shi'i) jurisprudential perspective differs from the Salafi discourse, the results demonstrate that Imami jurisprudence—drawing on principles such as caution in declaring unbelief, the presumption of continuity (istishāb), the rule of no harm (lā ḍarar), and the obligation to uphold covenants—offers more human-centered and flexible criteria for determining the status of an Islamic territory. In this approach, factors such as religious security, the ability to perform Islamic rituals, and the presence of a Muslim majority constitute indicators of territorial legitimacy, rather than merely the type of governing authority. Addressing the final question concerning the capacities within Islamic jurisprudence to

counter takfīri violence and reconstruct spatial order, the study shows that concepts such as Dār al-Hudna, Dār al-Istīmān, Dār al-Ṣulḥ, and the jurisprudence of interaction (fiqh al-ta'āshur) provide mechanisms for regulating relations between Muslims and non-Muslims, fostering peaceful coexistence, and accommodating the complex realities of modern societies. These concepts offer an effective jurisprudential framework for transcending takfīri polarizations and rebuilding cultural and spatial order. Ultimately, the research emphasizes that integrating jurisprudential knowledge with human-geographical analysis is essential for a deeper understanding of phenomena such as takfīr, religious violence, and spatial instability in Islamic societies. Discourses grounded in exclusion and the denial of the Other are not only ethically and religiously problematic, but also detrimental at human, civilizational, and ecological levels. To overcome the identity and spatial crises of the Islamic world, a rational and ethical reinterpretation of religious concepts—accompanied by acceptance of diversity and tolerance—is an unavoidable necessity.

References

1. Amid Zanjani, A. (2003). *Fiqh-e siyasi dar qorun-e nokhostin* [Political jurisprudence in the early centuries]. SAMT.
2. Faraj, 'A. S. (n.d.). *Al-farīdah al-ghā'ibah* [The neglected duty]. Dar al-Huda.
3. Farmanian, M. (2018). *Naqd-e mabani-ye takfir az didgah-e Ahl-e Sunnat va Shi'a* [A critique of the foundations of takfir in Sunni and Shi'i thought]. Research Institute for Islamic Sciences and Culture.
4. Fazlallah, S. M. H. (2010). *Hiwār ḥawl al-Islām wa al-gharb* [A dialogue on Islam and the West]. Dar al-Malak.
5. Har' Amili, M. b. Ḥ. (1990/1409 AH). *Wasā'il al-Shī'ah* [The means of the Shi'a]. Al al-Bayt Institute.
6. Ibn Taymiyyah, A. b. 'A. (n.d.). *Majmū' al-fatāwā* [Collected fatwas]. Dar al-Wafā'.
7. Kashani, M. (2012). *Fiqh-e siyasi dar qorun-e mota'akhhher* [Political jurisprudence in the later centuries]. Islamic Research Center of IRIB.
8. Kalantari, S. M. (2013). *Fiqh-e ravābet-e beyn-ol-melal dar Islam* [The jurisprudence of international relations in Islam]. Imam Khomeini Educational and Research Institute.
9. Mohammadi Sabour, H. (2016). The impact of Salafism on the human geography of conflict-affected Islamic regions. *Islamic World Regional Studies*, 8(2), 115–135.
10. Moheyti, M. (2020). *Jaryān-shenāsi-ye takfiri-hā-ye mo'āser* [A typology of contemporary takfīri movements]. Center for Strategic Studies of Islamic Education.
11. Mutahhari, M. (2009). *Nizām-e hoquq-e zan dar Islam* [The system of women's rights in Islam]. Sadra.
12. Qaradawi, Y. (1999). *Al-ṣaḥwah al-Islāmiyyah bayn al-jumūd wa al-tatarrof* [The Islamic awakening between rigidity and extremism]. Dar al-Shorūq.

13. Qutb, S. (1964). *Ma'ālim fī al-tarīq* [Milestones]. Dar al-Shorouq.
14. Qutb, S. (1987). *Fī zilāl al-Qur'ān* [In the shade of the Qur'an]. Dar al-Shorouq.
15. Razvani, A. A. (2014). *Takfir-e hākemān-e mosalmān dar andisheh-ye Salafieh-ye jihadi* [The takfir of Muslim rulers in Jihadi-Salafi thought]. Research Institute for Islamic Culture and Thought.
16. Rouhollah Khomeini, S. (1988/1408 AH). *Tahrir al-wasilah* (Vol. 2). Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
17. Cook, D. (2014). *Understanding jihad* (2nd ed.). University of California Press.
18. Fairclough, N. (2001). *Language and power* (2nd ed.). Longman.
19. Gerges, F. A. (2016). *ISIS: A history*. Princeton University Press.
20. Gregory, D. (2010). *Violent geographies: Fear, terror, and political violence*. Routledge.
21. Maher, S. (2016). *Salafi-jihadism: The history of an idea*. Oxford University Press.
22. United Nations Development Programme. (1994). *Human development report: New dimensions of human security*. Oxford University Press.
23. United Nations High Commissioner for Refugees. (2016). *Global trends: Forced displacement in 2015*. UNHCR.



مقاله پژوهشی

بررسی مفاهیم دارالاسلام و دارالکفر در گفتمان سلفیه جهادی و تأثیر آن بر جغرافیای انسانی جهان اسلام

احسان خامنوی خیابانی - دانشکده حقوق، الهیات و علوم سیاسی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

سید محمد صادق موسوی* - گروه فقه و حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شهید مطهری (ره)، تهران، ایران

سید ابوالقاسم نقیبی - گروه فقه و حقوق، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شهید مطهری (ره)، تهران، ایران

محمد کاظم رحمان ستایش - گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
شماره صفحات: ۵۲۴-۵۴۰ از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید 	گفتمان سلفیه جهادی در دهه‌های اخیر با بازتعریف مفاهیم بنیادینی چون دارالاسلام، دارالکفر، هجرت و جهاد، به یکی از جریان‌های اثرگذار در فضای سیاسی و جغرافیایی کشورهای اسلامی بدل شده است. این گفتمان، بر خلاف قرائت‌های سنتی فقهی، دارالاسلام را منحصرأ به سرزمینی اطلاق می‌کند که در آن حاکمیت مطلق شریعت برقرار باشد و هرگونه حکومت یا قانون‌گذاری بشری را مصداق کفر تلقی می‌کند. این نوع نگاه، علاوه بر آن‌که بسیاری از دولت‌ها، حاکمان و حتی مسلمانان را به ارتداد متهم می‌کند، پیامدهای گسترده‌ای نیز در عرصه جغرافیای انسانی به همراه داشته است. مقاله حاضر با روش توصیفی، تحلیلی و با رویکرد میان‌رشته‌ای فقهی، جغرافیایی، به بررسی ابعاد نظری و میدانی این گفتمان می‌پردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که تفسیر سلفی از مفاهیم فقهی، به بروز خشونت فضا محور، آوارگی جمعیتی، مهاجرت‌های ایدئولوژیک، تخریب نظم سکونت و فروپاشی انسجام فرهنگی در جهان اسلام منجر شده است. در مقابل، فقه امامیه با ارائه معیارهایی انسانی در تعریف دارالاسلام، از جمله اکثریت مسلمانان، آزادی شعائر و اصل استصحاب، امکان هم‌زیستی مسالمت‌آمیز در جوامع متکثر را فراهم می‌آورد. در نهایت، مقاله با ارائه الگوهای بدیل همچون مفاهیم دارالهدنه، دارالاستئمان و فقه تعامل، راهکارهایی برای مقابله با افراط‌گرایی و بازسازی نظم فضایی مبتنی بر عدالت، عقلانیت و امنیت انسانی پیشنهاد می‌دهد.

واژه‌های کلیدی:

تکفیر جغرافیای انسانی

دارالاسلام و دارالکفر سلفیه

جهادی فقه امامیه

استناد: خامنوی خیابانی، احسان؛ موسوی، سید محمدصادق؛ نقیبی، سید ابوالقاسم؛ و رحمان ستایش، محمدکاظم. (۱۴۰۴). بررسی مفاهیم دارالاسلام و دارالکفر در گفتمان سلفیه جهادی و تأثیر آن بر جغرافیای انسانی جهان اسلام. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۵ (۶۰)، ۵۲۴-۵۴۰.

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.526170.4279

۱. مقدمه

در دهه‌های اخیر، پدیده افراط‌گرایی دینی با خاستگاه سلفی-جهادی، بسیاری از تحولات سیاسی، فرهنگی و فضایی در جوامع اسلامی را تحت تأثیر قرار داده است. یکی از مؤلفه‌های بنیادین این گفتمان، بازتعریف مفاهیم ریشه‌دار فقهی همچون دارالاسلام و دارالکفر است؛ مفاهیمی که در فقه سنتی، ناظر به نظم حقوقی و سیاسی بوده‌اند، اما در اندیشه سلفیه جهادی، کارکردی کاملاً سیاسی، ایدئولوژیک و مرزبندی‌ساز یافته‌اند. این جریان با بهره‌گیری از تفسیرهای خاص و گزینشی از متون دینی، مرز میان کفر و ایمان را به مرزهای جغرافیایی و حکومتی تعمیم داده و هر سرزمینی را که تحت حاکمیت شریعت سلفی نباشد، «دارالکفر» معرفی کرده است؛ حتی اگر جمعیت آن مسلمان و دین‌مدار باشند. این رویکرد، نه تنها با آموزه‌های فقهی سنتی در مذاهب مختلف اسلامی تفاوت دارد، بلکه پیامدهایی گسترده و ملموس در نظم سرزمینی، بافت جمعیتی و امنیت انسانی کشورهای اسلامی به جا گذاشته است. از نگاه جغرافیای انسانی، این بازتعریف تکفیرمحور، منجر به شکل‌گیری نوعی خشونت فضا‌محور شده که در آن سرزمین‌ها، بر اساس وفاداری عقیدتی ارزیابی، طبقه‌بندی و حتی طرد می‌شوند. جابه‌جایی‌های جمعیتی، مهاجرت‌های اجباری، پاک‌سازی‌های مذهبی و از بین رفتن تنوع فرهنگی، از جمله نتایج عملی این گفتمان بوده است.

اهمیت و ضرورت این پژوهش از آن‌روست که تا کنون بسیاری از مطالعات انجام‌شده در حوزه سلفیه جهادی، بیشتر از منظر سیاسی یا امنیتی به موضوع پرداخته‌اند و کمتر به تحلیل مفهومی، فقهی و فضایی این گفتمان توجه شده است. در حالی که واکاوی علمی، میان‌رشته‌ای و روشمند مفاهیمی چون دارالاسلام و دارالکفر می‌تواند به فهم دقیق‌تر ریشه‌های ایدئولوژیک خشونت و آشفتگی جغرافیای انسانی در جهان اسلام منجر شود و امکان ارائه راه‌حل‌های جایگزین و عقلانی را فراهم آورد. هدف این مقاله، تحلیل ساختاری و تطبیقی مفهوم دارالاسلام و دارالکفر در گفتمان سلفیه جهادی از یک‌سو و مقایسه آن با دیدگاه‌های فقهی امامیه و اهل سنت معتدل از سوی دیگر است. همچنین این پژوهش می‌کوشد تأثیرات مستقیم این گفتمان بر جغرافیای انسانی کشورهای اسلامی را بررسی کرده و در پایان، الگوهای بدیل فقهی، جغرافیایی برای تقویت زیست‌مسالمت‌آمیز، وحدت و امنیت انسانی ارائه دهد.

در راستای تحقق این هدف، مقاله پیش‌رو به دنبال پاسخ به پرسش‌های اساسی زیر است:

گفتمان سلفیه جهادی چه بازتعریفی از مفاهیم دارالاسلام و دارالکفر ارائه می‌دهد؟

این بازتعریف چه تأثیری بر نظم فضایی، جمعیتی و امنیت انسانی جوامع اسلامی دارد؟

تفاوت نگاه فقه امامیه با سلفیه جهادی در تعریف سرزمین اسلامی چیست؟

چه ظرفیت‌هایی در فقه برای مقابله با خشونت تکفیری و بازسازی نظم فضایی وجود دارد؟

در زمینه پیشینه پژوهش، برخی مطالعات به بررسی مبانی نظری و سیاسی جریان سلفیه جهادی پرداخته‌اند که از آن جمله می‌توان به اثر مهدی فرمانیان با عنوان نقد مبانی تکفیر اشاره کرد که به بررسی مبانی روایی و کلامی تکفیر در میان سلفیان می‌پردازد. همچنین اثر علی‌اکبر رضوانی با عنوان تکفیر حاکمان مسلمان در اندیشه سلفیه جهادی، به‌طور خاص به بازخوانی فقهی دیدگاه‌های سلفیه جهادی در مسئله مشروعیت سیاسی پرداخته است. در سطح خارجی نیز کتاب *ISIS: A History* نوشته فرواز گرس، و *Salafi-Jihadism* از شرمان ماهر، ابعاد تاریخی و سازمانی این جریان را تحلیل کرده‌اند. در حوزه جغرافیای انسانی نیز تحلیل‌هایی از دیوید گریگوری درباره خشونت فضا‌محور و فروپاشی سکونتگاه‌ها در مناطق بحران‌زده ارائه شده است. با این حال، به نظر می‌رسد تاکنون پژوهشی که به‌طور مشخص و هم‌زمان با رویکردی میان‌رشته‌ای به تحلیل فقهی، فضایی گفتمان سلفیه جهادی پرداخته باشد، ارائه نشده و مقاله حاضر در پی پر کردن این خلأ علمی است.

۲. مبانی نظری و مفهومی

۲.۱. مفهوم دارالاسلام و دارالکفر در فقه اسلامی

مفاهیم «دارالاسلام» و «دارالکفر» از ریشه‌دارترین مفاهیم در فقه سیاسی اسلام هستند. این دو واژه، نخستین بار در فقه متقدمان اهل سنت و به‌ویژه فقه حنفی به کار رفتند تا به‌واسطه آن، تفکیکی حقوقی و سیاسی میان سرزمین‌هایی که تحت سیطره مسلمانان هستند و دیگر نواحی فراهم شود (رضوانی، ۱۳۹۳: ۳۵). ابوحنیفه سه شرط برای دارالاسلام برشمرده است: اجرای احکام اسلامی، امنیت برای مسلمانان، و مجاورت با سایر سرزمین‌های اسلامی. از سوی دیگر، سرزمینی که در آن احکام اسلام جاری نباشد، مسلمانان در آن در ناامنی باشند، یا تحت سلطه کفار باشد، دارالکفر تلقی می‌شود (عمید زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۵۸).

در فقه امامیه، نگرش به این تقسیم‌بندی با احتیاط بیشتری همراه است. برخلاف فقه حنبلی یا شافعی که اجرای احکام را معیار اصلی می‌دانند، فقیهان شیعه معیارهایی مانند امنیت، اکثریت مسلمان، امکان اظهار شعائر و عدم جنگ علنی با مسلمانان را ملاک دارالاسلام بودن می‌دانند (کلانتری، ۱۳۹۲: ۸۹). برای نمونه، علامه حلی و شهید ثانی تأکید دارند که صرف نبود حاکم اسلامی، موجب خروج یک سرزمین از دایره دارالاسلام نمی‌شود. همچنین بر اساس اصل استصحاب، مسلمان بودن مردم و اسلامی بودن سرزمین تا زمانی که خلاف آن محرز نشود، محفوظ است (فرمانیان، ۱۳۹۷: ۵۹).

بنابراین، برخلاف دیدگاه‌های افراطی که «سرزمین اسلامی» را تنها در سایه خلافت یا اجرای کامل شریعت ممکن می‌دانند، فقه امامیه با پذیرش اقتضائات سیاسی، فرهنگی و امنیتی جوامع، مفهوم «دار» را با انعطاف بیشتری تعریف می‌کند. این رویکرد، به‌ویژه در جهان مدرن که مفهوم دولت‌ملت جای ساختارهای خلافتی را گرفته، اهمیت بسزایی دارد.

۲.۲. تحولات مفهومی در گفتمان سلفیه جهادی

در دهه‌های اخیر، جریان‌های سلفی جهادی مانند القاعده و داعش، مفاهیم فقهی را بازخوانی کرده‌اند تا بتوانند دستور کار ایدئولوژیک خود را مشروع جلوه دهند. در این بازخوانی، مفاهیمی مانند دارالاسلام، دارالکفر، هجرت، طاغوت و توحید الحاکمیت به‌گونه‌ای بازتفسیر شده‌اند که نقش مستقیم در تولید خشونت، حذف غیر، و ایجاد فضای دوقطبی ایمان/کفر دارند (Maher, ۲۰۱۶: ۱۰۱). گروه‌هایی چون داعش با تأکید بر آیه ۴۴ سوره مائده، «و من لم یحکم بما أنزل الله فأولئک هم الکافرون»، معتقدند هر حکومتی که قوانین بشری را بر قوانین الهی مقدم بدارد، در حکم کفر قرار دارد و در نتیجه سرزمین تحت سیطره آن نیز دارالکفر است. (محیطی، ۱۳۹۹: ۷۶؛ Gerges, ۲۰۱۶: ۷۴). در این نگاه، اطلاق کفر به دولت، به‌صورت خودکار، اطلاق کفر به مردم و فضا را نیز به دنبال دارد و این، زمینه‌ساز خشونت گسترده و مشروعیت‌بخشی به جهاد تهاجمی است (فرمانیان، ۱۳۹۷: ۴۵).

این نگاه با فقه سنتی تفاوت بنیادین دارد. بسیاری از فقیهان اهل سنت نیز، مانند ابوزهره، قرضاوی، و حتی برخی از معاصران حنبلی، چنین تلقی‌ای از «کفر حکمی» را نمی‌پذیرند و معتقدند استفاده سیاسی از این آیه بدون تحقق شروط تکفیر، مخالف اصول شرعی است (رضوانی، ۱۳۹۳: ۴۲).

۲.۳. جغرافیای انسانی و امنیت انسانی

جغرافیای انسانی دانشی است که به مطالعه رابطه میان انسان و فضا می‌پردازد. در این حوزه، فضا صرفاً ظرف فیزیکی سکونت نیست، بلکه بستری اجتماعی، تاریخی و هویتی تلقی می‌شود. بر اساس دیدگاه‌های نوین، فضا نه تنها تابع جغرافیای طبیعی، بلکه محصول قدرت، معنا و فرهنگ است (Gregory, ۲۰۱۰: ۲۵). از این منظر، تغییر در گفتمان‌های مسلط می‌تواند منجر به بازتعریف معنا و کارکرد فضا شود. مفهوم امنیت انسانی نیز که از دهه ۱۹۹۰ توسط UNDP وارد ادبیات توسعه شد، بر تفاوت با امنیت سنتی تأکید دارد. در حالی که امنیت ملی بر حفظ مرز و تمامیت ارضی تمرکز دارد، امنیت انسانی بر سلامت، کرامت، آزادی و روان انسان متمرکز است. تهدید امنیت انسانی می‌تواند از سوی دولت، گروه‌های مسلح، یا حتی ایدئولوژی‌هایی صورت گیرد که فضا را بر اساس هویت دینی، نژادی یا سیاسی تقسیم‌بندی می‌کنند (Cook, ۱۹۹۴; UNDP, ۲۰۱۴: ۱۰۲). بر این اساس، گفتمان سلفیه جهادی با تقسیم فضا به دارالاسلام و دارالکفر، به‌گونه‌ای نظام‌مند امنیت انسانی را برای گروه‌های غیرهم‌فکر از بین می‌برد. به‌عنوان نمونه، شهروندان شیعه، ایزدی، مسیحی یا حتی اهل سنت غیرسلفی در مناطقی که تحت سیطره داعش قرار گرفتند،

نه تنها از حق زندگی و اظهار عقیده، بلکه از حق سکونت و حضور در فضا نیز محروم شدند (محمدی صبور، ۱۳۹۵: ۱۱۷؛ Maher, ۲۰۱۶: ۱۱۲).

۲.۴. چارچوب نظری: تحلیل گفتمان فقهی در بستر جغرافیای قدرت

پژوهش حاضر از چارچوب نظری تحلیل گفتمان انتقادی (CDA) بهره می‌گیرد که بر نقش زبان، معنا و قدرت در ساخت اجتماعی واقعیت تأکید دارد (Fairclough, ۲۰۰۱: ۹۳). در این چارچوب، مفاهیم فقهی نه تنها ابزار استنباط احکام، بلکه ابزار بازتولید قدرت، حذف دیگری، و بازسازی نظم فضایی‌اند. مفاهیم کلیدی مانند دارالاسلام، دارالکفر، هجرت و جهاد، اگر در قالب یک گفتمان ایدئولوژیک ظاهر شوند، می‌توانند به ابزار ساماندهی خشونت، بازتوزیع فضا و حذف مخالفان تبدیل شوند. در ترکیب با رویکرد جغرافیای سیاسی، روشن می‌شود که فضای اسلامی، در گفتمان سلفی نه بر اساس مرزهای جغرافیایی، بلکه بر اساس مرزهای اعتقادی تعریف می‌شود. این بازتعریف، منجر به حذف متکثران، تولید جغرافیای تک‌هویتی و مشروعیت‌بخشی به خشونت می‌شود (Gregory, ۲۰۱۰: ۳۰).

۳. تحلیل گفتمان سلفیه جهادی در مفهوم دارالاسلام و دارالکفر

۳.۱. ریشه‌های تاریخی: از ابن تیمیه تا سید قطب

پایه‌های گفتمان سلفیه جهادی به‌طور مستقیم به آثار و اندیشه‌های ابن تیمیه بازمی‌شود. او با تأکید بر ضرورت «توحید در حاکمیت» (توحید الحاکمیه)، حاکمانی را که بر اساس غیر شریعت حکم می‌کنند، در حکم کافر و مرتد دانست. ابن تیمیه در پاسخ به حمله مغول‌ها، با وجود پذیرش اسلام ظاهری آنان، حکم به جهاد علیه‌شان صادر کرد، زیرا آنان به قانون‌گذاری مغولی (یاسای چنگیزی) وفادار بودند. از همین رو، وی نخستین کسی است که «کفر تشریعی» را ملاک قضاوت قرار داد و این مبنا بعدها به ابزار نظری گفتمان‌های تکفیری تبدیل شد (رضوانی، ۱۳۹۳: ۴۲؛ فرمانیان، ۱۳۹۷: ۳۵). در قرن بیستم، سید قطب با بهره‌گیری از این مبانی، در کتاب‌های فی ظلال القرآن و معالم فی الطريق نظریه «جاهلیت مدرن» را طرح کرد. او نه فقط حکومت‌های غیراسلامی، بلکه تمام جوامعی را که به قوانین بشری گردن می‌نهند، جاهلی و مستحق جهاد می‌دانست (محیطی، ۱۳۹۹: ۴۵؛ Maher, ۲۰۱۶: ۹۱). در نگاه قطب، هر سرزمینی که حاکمیت الله در آن اجرا نمی‌شود، مصداق دارالکفر است، حتی اگر ساکنان آن نماز و روزه به‌جا آورند. این نگرش در نهایت به پیدایش ساختار مفهومی‌ای منجر شد که در آن، جهان به دو قلمرو مطلق ایمان و کفر تقسیم می‌شود، و تنها دو گزینه مشروع باقی می‌ماند: هجرت یا جهاد.

۳.۲. معیارهای گفتمانی برای تشخیص سرزمین کفر

در گفتمان سلفیه جهادی، تقسیم‌بندی دارالاسلام و دارالکفر نه بر اساس تعلق سرزمینی یا حتی اعتقادی، بلکه صرفاً براساس تحقق کامل شریعت الهی در قانون‌گذاری است. در واقع، اجرای شریعت آن گونه که سلفیه جهادی آن را می‌فهمد، تنها معیار دارالاسلام بودن منطقه تلقی می‌شود. این دیدگاه، به‌طور بنیادین با سنت فقهی اهل سنت و امامیه تفاوت دارد؛ چراکه در آن مکاتب، معیارهایی مانند اکثریت مسلمان، اجرای نسبی احکام اسلامی، آزادی دینی و عدم دشمنی علنی با اسلام نیز مدنظر بوده‌اند (عمید زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۶۳؛ کلانتری، ۱۳۹۲: ۸۹). از منظر داعش و القاعده، بسیاری از سرزمین‌های اسلامی معاصر، از جمله عراق، سوریه، عربستان سعودی و مصر، مصداق دارالکفر هستند؛ زیرا اگرچه در این کشورها مسلمانان حاکم‌اند، اما به‌زعم این گروه‌ها، قانون‌گذاری انسانی و دموکراتیک در آن جریان دارد (Gerges, ۲۰۱۶: ۷۴؛ فرمانیان، ۱۳۹۷: ۶۳). این برداشت باعث شده سلفیه جهادی گسترده‌ترین دامنه تکفیر حاکمان مسلمان را از دوران کلاسیک فقه اسلامی تا امروز رقم بزند. افزون بر این، این جریان با حذف مرزهای تاریخی و فرهنگی کشورها، خواهان بازسازی جغرافیای جهان اسلام بر مبنای مفهوم خلافت جهانی است. بر همین اساس، داعش در سال ۲۰۱۴ با تصرف بخش‌هایی از عراق و سوریه، اعلام خلافت کرد و این مناطق را تنها مصداق‌های حقیقی دارالاسلام دانست (Cook, ۲۰۱۴: ۸۹).

۳.۳. نسبت حاکم، حکومت و احکام اسلامی با ساختار جغرافیای ایمانی

یکی از وجوه تمایز بنیادین گفتمان سلفیه جهادی با مکاتب فقهی سنتی، پیوند مطلق میان مشروعیت سرزمین و مشروعیت حاکم است. در این نگرش، اگر حاکم از دیدگاه آنان مشروع نباشد (یعنی بر اساس شریعت و به‌ویژه توحید حاکمیت حکومت نکند)، خود به‌عنوان طاغوت شناخته می‌شود و سرزمینی که تحت سلطه اوست، دارالکفر تلقی می‌شود (یزدانی، ۱۳۹۶: ۷۶). این رابطه مستقیم، باعث گسترش تکفیر فضا‌محور شده است؛ به‌گونه‌ای که تکفیر حاکم، توجیه‌گر مشروعیت جهاد علیه کل سرزمین و ساکنان آن می‌شود. این دیدگاه، برخلاف فقه امامیه است که برای تعیین حکم دارالاسلام، صرفاً به حاکمیت نظر نمی‌کند، بلکه معیارهایی همچون امنیت مسلمانان، آزادی اظهار شعائر، حفظ جان و مال و مصالح عامه را نیز لحاظ می‌کند (عمید زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۶۹). فقه شیعه حتی در مواردی که حکومت اسلامی برقرار نیست، اما مردم مسلمانند و امکان عبادت دارند، حکم به دارالاسلام بودن می‌دهد. در نگاه سلفی، پیوند سرزمین با ایمان به‌قدری شدید است که حتی اگر فردی در منطقه‌ای زندگی کند که از دید آنان دارالکفر است، ملزم به هجرت خواهد بود؛ چراکه ماندن در سرزمین کفر، نوعی ارتکاب معصیت و پذیرش وضع موجود تلقی می‌شود (Maher, ۲۰۱۶: ۱۰۵). این اندیشه، زمینه‌ساز تشکیل حکومت‌هایی با الگوهای بسته‌ی هویتی و سرزمینی شده و هرگونه مرز فرهنگی، زبانی، یا مذهبی را برنمی‌تابد.

۳.۴. تمایز با قرائت‌های شیعه و اهل سنت معتدل

یکی از اساسی‌ترین نقدهای وارد بر سلفیه جهادی، فروکاستن دین به سیاست و شریعت به قانون‌گذاری است. در حالی که مکاتب فقهی امامیه و بخش‌هایی از اهل سنت (مانند مالکیه یا اشاعره معتدل)، تأکید دارند که اسلام، دین عبادی، اخلاقی و تمدنی است و نه صرفاً ابزار سیاست و قدرت، سلفیه جهادی، چهره‌ای به‌غایت سیاسی از دین ارائه می‌دهد (محیطی، ۱۳۹۹: ۸۹؛ رضوانی، ۱۳۹۴: ۳۳). فقه امامیه با بهره‌گیری از ابزارهای عقل‌محور مانند مصالح مرسله، اصل حفظ نظام، تقیه و تقدم امنیت بر اجرای احکام فرعی، از خشونت‌گرایی فقهی فاصله می‌گیرد. در این مکتب، جایگاه فضا و سرزمین در نسبت با ایمان، تابع مصالح کلان امت و اهداف عالی دین همچون عدالت، کرامت انسان و همزیستی است (کلانتری، ۱۳۹۲: ۹۰). همچنین، شیعه با معرفی مفهومی میانجی به نام «دارالهدنه»، سرزمین‌هایی را که هرچند حکومت‌شان اسلامی نیست، اما دشمنی علنی با اسلام ندارند، از دایره دارالکفر خارج می‌کند. این انعطاف مفهومی، به شیعه امکان داده تا در تعاملات جهانی، نه بر اساس تقابل، بلکه بر اساس مصالح امت عمل کند (عمید زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۷۰).

۴. پیامدهای امنیتی و جغرافیایی گفتمان سلفی جهادی

۴.۱. تولید خشونت ساختاری در جغرافیای انسانی

گفتمان سلفیه جهادی، به‌واسطه بازتعریف خشونت‌بار از مفاهیم فقهی مانند دارالاسلام، دارالکفر، هجرت، جهاد و طاغوت، سبب شکل‌گیری گفتمانی شده است که از اساس بر طرد و حذف «غیر» استوار است. در این رویکرد، فضا به‌گونه‌ای تعریف می‌شود که یا در اختیار مؤمنان (با معیارهای سلفی) است، یا باید از چنگال کفار آزاد شود. این نگاه، باعث شده جغرافیای انسانی کشورهای اسلامی به میدان کشمکش هویتی و جنگ‌های عقیدتی تبدیل شود (فرمانیان، ۱۳۹۷: ۶۳؛ Maher, ۲۰۱۶: ۱۱۳). در نتیجه، ساختارهای اجتماعی، فرهنگی و فضایی، از هم فروپاشیده و در بسیاری از موارد، با پاک‌سازی مذهبی، قومی و زبانی همراه بوده است. نمونه بارز آن، اقدامات داعش در عراق و سوریه است که از سال ۲۰۱۴ به بعد، میلیون‌ها نفر را وادار به مهاجرت، ترک سکونتگاه و تغییر مذهب کردند (Gerges, ۲۰۱۶: ۹۲؛ رضوانی، ۱۳۹۴: ۳۸).

۴.۲. مطالعه موردی: عراق، سوریه، افغانستان، یمن و نیجریه

عراق: گروه دولت اسلامی عراق و شام (داعش) با استناد به تفسیر خاص خود از دارالاسلام، اقدام به اشغال مناطق سنی‌نشین غرب و شمال عراق کرد. پس از اعلام خلافت در موصل، غیرمسلمانان و حتی مسلمانان غیرهم‌فکر، به انتخاب میان «توبه»،

«جزیه» یا «مرگ» مجبور شدند. آوارگی بیش از سه میلیون نفر در استان‌های نینوا، الانبار و صلاح‌الدین تنها یکی از تبعات این گفتمان است (محمدی صبور، ۱۳۹۵: ۱۱۷).

سوریه: سلفی‌های جهادی از آغاز بحران سوریه، مناطق تحت کنترل خود را به «امارت اسلامی» تبدیل کرده و تلاش کردند نظم شریعت‌محور سلفی را در آن اجرا کنند. حمله به علویان، مسیحیان، شیعیان و حتی اهل سنت معتدل از جمله اقدامات گروه‌هایی مانند جبهه النصره و احرار الشام بود (Cook, ۲۰۱۴: ۱۱۱). این اقدامات منجر به تخریب بافت‌های تاریخی، آوارگی گسترده، و تهدید امنیت انسانی شد.

افغانستان: در شرق افغانستان، شاخه خراسان داعش با نفی مشروعیت طالبان و دولت مرکزی، مناطق شیعه‌نشین (به‌ویژه هزاره‌ها) را هدف قرار داد. عملیات‌های انتحاری در مساجد، مدارس دخترانه و بازارها، بازتاب مستقیم گفتمان خشونت‌محور سلفیه جهادی است که هیچ‌گونه تفاوتی میان غیرنظامی و نظامی قائل نیست (Gerges, ۲۰۱۶: ۱۱۲؛ رضوانی، ۱۳۹۴: ۳۹).
 یمن: شاخه‌های سلفی مانند القاعده در شبه‌جزیره عربستان، در مناطق جنوبی یمن با اعلام امارت‌های محلی، به تسویه حساب‌های مذهبی دست زدند. مدارس شیعیان زیدی تعطیل شد، علمایشان ترور شدند و فضاهاى مذهبی به آتش کشیده شد (فرمانیان، ۱۳۹۷: ۷۸).

نیجریه: گروه بوکوحرام، که با الهام از سلفیه جهادی تأسیس شد، دولت نیجریه را «طاغوت» خوانده و سرزمین تحت حکومت آن را دارالکفر تلقی می‌کند. این گروه، صدها مدرسه، کلیسا، مسجد و بیمارستان را هدف قرار داد. ربودن بیش از ۲۷۰ دختر در چیبوک، بخشی از عملیات‌های آن علیه ساختارهای مدنی و آموزشی بود (Cook, ۲۰۱۴: ۱۱۸).
 ۴.۳. تبعات فضایی: تخریب زیرساخت، مهاجرت، فروپاشی سکونتگاه

نتیجه گفتمان سلفی‌گرایانه در این مناطق، چیزی جز «بی‌خانمانی جغرافیایی» برای میلیون‌ها نفر نبوده است. مطالعات نشان می‌دهد که تنها در فاصله سال‌های ۲۰۱۴ تا ۲۰۱۷، حدود ۱۰ میلیون نفر در عراق و سوریه مجبور به ترک خانه‌های خود شده‌اند. علاوه بر آوارگی، تخریب زیرساخت‌های شهری، منابع آب، برق، بیمارستان‌ها و آثار تاریخی، باعث نابودی ظرفیت‌های توسعه‌ای این کشورها شده است (UNHCR, ۲۰۱۷).

پدیده «جابه‌جایی جمعیتی بر اساس هویت» یکی دیگر از پیامدهای این گفتمان است. در مناطقی مانند فلوجه، موصل، حلب، دیرالزور و ادلب، با اجرای سیاست‌های قوم‌زدایی و مذهبی‌سازی فضا، جمعیت‌ها بر اساس تعلق عقیدتی بازچینش شده‌اند. این نوع جغرافیای خالص‌سازی‌شده، خطرات بلندمدتی برای وحدت ملی، توسعه پایدار و بازسازی اجتماعی به همراه دارد (Gregory, ۲۰۱۰: ۳۰؛ محمدی صبور، ۱۳۹۵: ۱۲۰).

۴.۴. تغییر در هندسه فضا: از شهر اسلامی به میدان نبرد

در گفتمان سلفیه جهادی، فضا ارزش ذاتی ندارد، بلکه ارزش آن وابسته به میزان تطابق آن با شریعت سلفی است. به همین دلیل، مفهوم «شهر اسلامی» جای خود را به «شهر جهادی» می‌دهد؛ شهری که نه بر پایه همزیستی و خدمات، بلکه بر اساس مرزبندی‌های ایمانی، اجرای حدود شرعی و حذف مخالفان شکل می‌گیرد (Maher, ۲۰۱۶: ۹۹).

در این گفتمان، فضا به دو بخش تقسیم می‌شود: «فضای فتح‌شده» و «فضای فتح‌نشده». فضای اول، محل اجرای شریعت، اقامه حدود، و اقامت مهاجرین است؛ و فضای دوم، محل جهاد و انفجار و انتحار. بنابراین، جغرافیا از حالت «بستر زندگی» به «میدان مبارزه عقیدتی» بدل می‌شود (Fairclough, ۲۰۰۱: ۹۶). این نگاه، نه تنها با مفهوم شهر اسلامی در تمدن اسلامی سنتی فاصله دارد، بلکه هیچ‌گونه جایگاهی برای اقلیت‌های مذهبی، اقوام مختلف، زنان یا حتی اهل سنت غیرسلفی قائل نیست.

۵. نقد دیدگاه سلفیه جهادی با تأکید بر منابع فقهی امامیه

۵.۱. اشکالات روش‌شناختی و فقهی در تکفیر گسترده

یکی از مهم‌ترین اشکالات فقهی وارد بر گفتمان سلفیه جهادی، رویکرد افراطی آنان در تعمیم حکم کفر به حاکمان، ساختارهای سیاسی، و در نهایت سرزمین‌های اسلامی است. این جریان، برخلاف قواعد مسلم فقهی، از جمله اصل استصحاب، اصل احتیاط در دماء و فروج به راحتی حکم به ارتداد و خروج از اسلام می‌دهد (عمید زنجانی، ۱۳۸۲: ۱۶۵). این در حالی است که در فقه امامیه، تنها در صورتی می‌توان کسی را از دایره اسلام خارج کرد که انکار ضروری دین با علم و عمد و عناد همراه باشد (کلانتری، ۱۳۹۲: ۹۳). فقهای شیعه بر این باورند که کفر، عنوانی حقیقی است که صرف عدم اجرای حکم شرعی یا اداره حکومت با قوانین عرفی، موجب تحقق آن نمی‌شود. حتی اگر عمل حاکم خطا یا گناه باشد، باز هم نمی‌توان وی را بدون تحقق شرائط تکفیر، مرتد دانست. علاوه بر آن، تکفیر افراد و جوامع اسلامی، نیازمند حجت شرعی قطعی است و در غیر این صورت، موجب افساد در زمین و ریختن خون‌های ناحق می‌شود (فرمانیان، ۱۳۹۷: ۹۸). در حالی که سلفیه جهادی تنها بر یک آیه (مائده: ۴۴) تأکید می‌کند و حکم به کفر می‌دهد، فقهای امامیه تأکید دارند که باید میان آیات متعددی جمع کرد و ناسخ و منسوخ، مطلق و مقید، و روایات تبیینی را در کنار هم دید (رضوانی، ۱۳۹۴: ۴۱). به عنوان مثال، بسیاری از فقهای شیعه، آیه «وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ» را در مورد یهود دانسته‌اند و نه مسلمانان (محیطی، ۱۳۹۹: ۱۱۰).

۵.۲. عقل‌گرایی، مصلحت و امنیت در فقه امامیه

یکی از تمایزهای اصلی فقه امامیه نسبت به دیدگاه‌های سلفی، پذیرش عقل به عنوان یکی از منابع چهارگانه اجتهاد است. عقل در فقه شیعه نه تنها در استنباط احکام، بلکه در تشخیص مصلحت، تقدم ارزش‌ها، و ایجاد تعادل میان احکام کاربرد دارد. بر همین اساس، اجرای حکمی که موجب اختلال در نظام یا امنیت عمومی شود، نه تنها مطلوب نیست، بلکه در برخی موارد حرام نیز تلقی شده است (کلانتری، ۱۳۹۲: ۹۵).

همچنین اصل «حفظ نظام» یکی از اصول کلیدی در فقه سیاسی شیعه است که اجرای آن بر بسیاری از احکام اولیه تقدم دارد. امام خمینی (ره) بارها تصریح کرده‌اند که حفظ حکومت، حتی از احکام اولیه نیز بالاتر است، چراکه بدون آن، اساس اسلام تهدید می‌شود. بر این اساس، هر حکمی که موجب اختلال در امنیت، قتل ناحق، جنگ داخلی یا تجزیه مسلمانان شود، نمی‌تواند مستند به شریعت باشد (فرمانیان، ۱۳۹۷: ۱۰۴).

فقه امامیه همچنین به اصولی چون «قاعده دفع افسد به فاسد» و «قاعده لاضرر» توجه دارد. این قواعد، امکان سیاست‌گذاری دینی در شرایط پیچیده را فراهم می‌کنند. در حالی که سلفیه جهادی با نادیده گرفتن این قواعد، شریعت را به مجموعه‌ای از احکام جزمی و مطلق تقلیل داده است، فقه شیعه با پذیرش واقعیت اجتماعی، امکان تعامل عقلانی با حکومت‌ها را حفظ می‌کند.

۵.۳. تفاوت در مفهوم جهاد، هجرت و فضا

سلفیه جهادی، مفاهیم جهاد و هجرت را به ابزارهای تثبیت حکومت و گسترش نفوذ ایدئولوژیک خود تبدیل کرده است. در این گفتمان، جهاد ابتدایی دائمی است و علیه همه کسانی که تحت حکومت شریعت نیستند رواست. هجرت نیز، نه برای حفظ دین فردی، بلکه برای پیوستن به قلمرو خلافت و اطاعت از امیر سلفی معنا دارد (Gerges, ۲۰۱۶: ۱۱۴).

در فقه امامیه، جهاد ابتدایی تنها با اذن معصوم (ع) جایز است و در عصر غیبت تعطیل است. جهاد دفاعی نیز تنها در صورتی مشروع است که هدف آن، دفع حمله نظامی است، نه تغییر حکومت یا سرزمین. همچنین، هجرت تنها زمانی واجب است که فرد نتواند دین خود را حفظ کند، نه برای تأسیس حکومت موازی یا تضعیف دولت مرکزی (کلانتری، ۱۳۹۲: ۹۸).

در نتیجه، فقه امامیه با حفظ مرز میان احکام فردی و سیاسی، میان دین و قدرت، و میان فقه و ایدئولوژی، می‌تواند بدیلی عقلانی، مسالمت‌جو و واقع‌گرا برای گفتمان تکفیری خشونت‌طلب باشد؛ گفتمانی که نه تنها جغرافیای انسانی را تکه‌تکه کرده، بلکه میراث دینی مسلمانان را نیز قربانی سیاست‌ورزی افراطی خود ساخته است.

۶. الگوی بدیل فقهی، جغرافیایی برای وحدت و امنیت انسانی

۶.۱. مفهوم دارالهدنه و ظرفیت فقهی برای تعامل در جهان معاصر

در کنار مفاهیم رایج فقهی همچون دارالاسلام و دارالکفر، فقه اسلامی، به‌ویژه در آثار فقیهان امامیه و اهل سنت متأخر، مفهوم «دارالهدنه» یا «دارالعهد» را نیز مطرح کرده است؛ مفهومی که ظرفیت نظری و عملی بالایی برای تنظیم مناسبات بین‌المللی، زیست مسالمت‌آمیز و حفاظت از امنیت انسانی دارد. در جهانی که تنوع فرهنگی، دینی و سیاسی جزء واقعیت‌های بنیادین زندگی بشری است، بازخوانی این مفهوم می‌تواند بستر مهمی برای عبور از منازعات تکفیری و تقابل‌های حداکثری فراهم آورد. در منابع فقهی، دارالهدنه به سرزمینی اطلاق می‌شود که میان آن و دولت اسلامی پیمان صلح یا عدم تعرض برقرار شده باشد. این پیمان ممکن است موقت یا بلندمدت باشد و در نتیجه آن، طرفین از حالت جنگ و خصومت خارج می‌شوند، هرچند هنوز روابط کامل دیپلماتیک یا وحدت دینی برقرار نشده باشد (ابن قدامه، المغنی، ج ۱۰: ص ۵۰۴؛ رضوانی، ۱۳۹۳: ۱۵۲).

در فقه امامیه نیز، این مفهوم با اصطلاحاتی چون «دارالصلح» یا «دارالمعاهده» شناخته شده و از سوی فقهایی چون شیخ طوسی، محقق حلی، علامه حلی، شهید اول و شهید ثانی بررسی شده است. آنان تأکید دارند که اگر سرزمینی، متعهد به عدم جنگ با مسلمانان باشد و امنیت آنان را تضمین کند، می‌تواند موضوع معاهده قرار گیرد و سکونت مسلمانان در آن مشروع باشد (کاشانی، ۱۳۱: ۹۲؛ عمید زنجانی، ۱۳۸۲: ۲۶۲).

از منظر عقلانی و اخلاقی نیز این مفهوم با اصولی چون قاعده لاضرر، اصل وفای به عهد و ... در فقه امامیه سازگاری دارد. قرآن کریم نیز در سوره توبه (آیه ۴) تصریح می‌کند که وفای به عهد تا پایان مدت آن، وظیفه شرعی مسلمانان است. در جهان معاصر که مسلمانان در بیش از ۱۵۰ کشور مختلف زندگی می‌کنند و ساختارهای حکومتی گوناگونی بر آنان حاکم است، تکیه صرف بر دوگانه دارالاسلام/دارالکفر کارآمدی عملی ندارد و موجب سوءبرداشت، تکفیر، هجرت اجباری و بحران امنیت انسانی می‌شود. در مقابل، مفهوم دارالهدنه امکانی فقهی فراهم می‌کند تا سرزمین‌هایی که در آن‌ها مسلمانان می‌توانند آزادانه عبادت کنند، حقوق شهروندی داشته باشند و از امنیت اجتماعی بهره‌مند شوند در زمره مناطق مشروع برای سکونت و مشارکت سیاسی قرار گیرند (فرمانیان، ۱۳۹۷: ۱۰۳؛ رضوانی، ۱۳۹۳: ۱۵۹).

افزون بر آن، در نظریه دولت مدرن، اصل بر حفظ نظم، امنیت و حقوق عمومی است؛ در حالی که بسیاری از گروه‌های سلفی، چون فاقد قدرت تثبیت‌شده‌اند، مفهوم دارالکفر را مبنای مخالفت با هر نظم سیاسی‌ای قرار داده‌اند که کاملاً تحت حکومت شریعت سلفی نیست. این در حالی است که فقه امامیه با پذیرش «فقه تعامل» و مفاهیم چون تقیه، مداراه، و مصالح امت، فضایی برای زندگی در نظام‌های غیرالهی اما غیرمتخاصم ایجاد کرده است (مطهری، ۱۳۸۸: ۲۱؛ فضل‌الله، ۲۰۱۰: ۱۵۹).

از منظر جغرافیای انسانی نیز، کاربرد مفهوم دارالهدنه موجب می‌شود که فضا بر مبنای معیارهای عینی مانند کیفیت امنیت، امکان اقامه شاعر، دسترسی به آموزش و مشارکت در جامعه، طبقه‌بندی شود، نه صرفاً ایدئولوژی حاکم. در نتیجه، مسلمانانی که در کشورهایی چون هند، فرانسه، کانادا یا آفریقای جنوبی زندگی می‌کنند، به‌جای طرد و انزوا، می‌توانند با تکیه بر مفاهیم فقهی معتبر، به شهروندانی فعال، دیندار و مفید برای جامعه خود تبدیل شوند (Gregory, ۲۰۱۰: ۳۱؛ Maher, ۲۰۱۶: ۱۱۸).

در نهایت، دارالهدنه مفهومی است که ضمن وفاداری به متون شرعی، امکان هم‌زیستی، تعامل عقلانی، و حفاظت از کرامت انسانی را در جهان متنوع کنونی فراهم می‌آورد. بازگشت به این مفهوم، گامی مهم در بازسازی فقه سیاسی اسلامی با تکیه بر مقاصد شریعت، و دور شدن از قطب‌بندی‌های تکفیری و خشونت‌بار خواهد بود.

۶.۲. امکان زیست مسالمت‌آمیز در فضای متکثر اسلامی

زیست مسالمت‌آمیز یا هم‌زیستی دینی و مذهبی یکی از مؤلفه‌های بنیادین تمدن اسلامی در طول تاریخ بوده است. بر خلاف قرائت‌های انحصارگرایانه و تکفیری نظیر گفتمان سلفیه جهادی، تاریخ جوامع اسلامی گواهی بر قرن‌ها هم‌زیستی میان فرق گوناگون اسلامی-شیعه، سنی، زیدی، اباضی، صوفی و حتی اقلیت‌های دینی مانند مسیحیان، یهودیان و زرتشتیان-در محدوده‌هایی

چون بغداد، قاهره، حلب، استانبول و اصفهان است. این پیشینه تاریخی نشان می‌دهد که وحدت و همزیستی نه تنها ممکن است، بلکه لازمه شکوفایی فکری، اقتصادی و جغرافیایی در جهان اسلام بوده است (رضوانی، ۱۳۹۳: ۱۶۵؛ فرمانیان، ۱۳۹۷: ۱۰۹). در اندیشه فقهی امامیه، زیست‌مسالمت‌آمیز با سایر مذاهب اسلامی نه تنها مجاز، بلکه در بسیاری موارد توصیه شده و در متون فقهی تحت عنوان «مدارات با اهل سنت»، «حرمت فتنه» و «تقویت وحدت اسلامی» مورد توجه قرار گرفته است. از جمله توصیه‌های امام صادق (ع) این است که: «با اهل سنت در مساجد نماز بگزارید، در تشییع جنازه‌های آنان شرکت کنید، به عیادت بیمارانشان بروید، تا بگویند شیعیان ما با ما همراه و همدل‌اند» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق: ج ۸، ص ۴۴۶).

در فقه اهل سنت نیز، به‌ویژه در اندیشه فقهایی چون شاطبی، ابوزهره، راشد الغنوشی و قرضاوی، بر اصل همزیستی تأکید شده است. یوسف قرضاوی در کتاب *الصحوۃ الإسلامیة بین الجمود والتطرف*، پذیرش تکثر در امت اسلامی را نه نشانه ضعف، بلکه علامت رشد و بلوغ فکری می‌داند و بر ضرورت اجتناب از تکفیر و انحصارگرایی دینی تأکید می‌کند (قرضاوی، ۱۹۹۹: ۲۵۴).

از منظر جغرافیای انسانی، زیست‌مسالمت‌آمیز مستلزم فضاهایی باز، امن، و چندصداست؛ فضاهایی که در آن‌ها هویت‌های متنوع مذهبی، زبانی و فرهنگی بتوانند در کنار یکدیگر زیست کنند و در عین تفاوت، به وفاق اجتماعی و هدف‌های مشترک دست یابند. در مقابل، گفتمان سلفیه جهادی با تقسیم سرزمین‌ها به دارالاسلام و دارالکفر، نه تنها مرزهای ایمانی، بلکه مرزهای جغرافیایی را نیز به خطوط تقابل و طرد بدل می‌سازد (Gregory, ۲۰۱۰: ۲۹؛ Cook, ۲۰۱۴: ۱۰۸).

نفی زیست‌مسالمت‌آمیز در این گفتمان، موجب جابه‌جایی اجباری، قتل، تبعیض، و حذف فرهنگی در بسیاری از مناطق شده است. شواهد میدانی در موصل، رقه، دیرالزور، و شمال نیجریه نشان می‌دهد که اقلیت‌های مذهبی و حتی اکثریت‌های غیرهم‌فکر از سکونت‌گاه‌های خود رانده شده‌اند و نظم سکونت‌ی سنتی فروپاشیده است (Gerges, ۲۰۱۶: ۹۸؛ محمدی صبور، ۱۳۹۵: ۱۲۸).

در مقابل، تجربه تاریخی جوامع اسلامی نشان می‌دهد که هر زمان وحدت و مدارا تقویت شده، توسعه علمی، فرهنگی و جغرافیایی نیز شتاب گرفته است. امپراتوری عثمانی، دولت آل بویه، فاطمیان و صفویه در دوره‌هایی، با ایجاد چارچوب‌هایی برای تحمل مذهبی، به انسجام سیاسی و توسعه شهری نیز دست یافتند.

از منظر فقهی، وحدت اسلامی یکی از اصول بنیادین است. امام خمینی (ره) با شعار «وحدت کلمه» و پرهیز از اهانت به مقدسات مذاهب دیگر، فقه تعامل و همزیستی را به‌عنوان خط‌مشی رسمی جمهوری اسلامی ایران معرفی کرد. ایشان صراحتاً فتوا دادند که اهانت به مقدسات اهل سنت حرام است، حتی اگر اختلاف عقیدتی عمیق وجود داشته باشد (امام خمینی، ۱۴۰۸ق: ج ۲، ص ۵۴۵). از منظر امنیت انسانی نیز، زیست‌مسالمت‌آمیز باعث کاهش نزاع‌های فرقه‌ای، تقویت همبستگی اجتماعی، مشارکت سیاسی گسترده‌تر و حفظ کرامت انسانی می‌شود. در دنیایی که مرزهای فرهنگی و اطلاعاتی درهم‌تنیده شده‌اند، وحدت و تعامل نه تنها یک توصیه فقهی، بلکه یک ضرورت راهبردی و زیستی است (Fairclough, ۲۰۰۱: ۲۱؛ UNDP, ۱۹۹۴).

در نهایت می‌توان گفت، امکان زیست‌مسالمت‌آمیز در فضای متکثر اسلامی، هم در مبانی فقه امامیه و اهل سنت ریشه دارد و هم با مقتضیات زمانه، اخلاق، عقلانیت و عدالت سازگار است. احیای این رویکرد، راهی مؤثر برای مقابله با گفتمان‌های تکفیری، بازسازی انسجام فضایی جهان اسلام، و ارتقاء سطح امنیت انسانی خواهد بود.

۷. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی گفتمان سلفیه جهادی پیرامون مفاهیم دارالاسلام و دارالکفر و پیامدهای آن بر جغرافیای انسانی جهان اسلام، تلاش کرد تا با رویکردی میان‌رشته‌ای از منظر فقه سیاسی اسلامی و جغرافیای انسانی، ابعاد نظری، اجتماعی و فضایی این گفتمان را تبیین نماید. اکنون و در پایان، می‌توان بر پایه یافته‌های تفصیلی مقاله به پرسش‌های اصلی پژوهش چنین پاسخ داد:

۷.۱. در پاسخ به این سؤال که گفتمان سلفیه جهادی چه بازتعریفی از مفاهیم دارالاسلام و دارالکفر ارائه می‌دهد، می‌توان گفت که این گفتمان با خروج از قرائت سنتی فقهی، دارالاسلام را منحصرأ به سرزمینی اطلاق می‌کند که در آن شریعت سلفی در تمام شئون حاکم باشد. هر نوع حکومت مبتنی بر رأی مردم، قانون وضعی یا اختلاط مذاهب در چارچوب دارالکفر جای می‌گیرد. این تعریف، تکفیر سیاسی، اجتماعی و فضایی را به همراه دارد.

۷.۲. در پاسخ به این پرسش که این بازتعریف چه تأثیری بر نظم فضایی و امنیت انسانی دارد، یافته‌ها نشان می‌دهد که گفتمان تکفیری منجر به تولید خشونت فضا محور، تغییر جغرافیای انسانی، تهی‌سازی شهرها از اقلیت‌های مذهبی، و فروپاشی نظم سکونت شده است. مفهوم فضا از یک بستر برای زندگی انسانی، به ابزاری ایدئولوژیک برای طرد و حذف تبدیل شده است.

۷.۳. در پاسخ به این سؤال که دیدگاه فقه امامیه چه تفاوتی با گفتمان سلفی دارد، نتایج نشان داد که فقه امامیه با تکیه بر اصولی چون احتیاط در تکفیر، اصل استصحاب، قاعده لاضرر و وفای به عهد، معیارهایی انسانی‌تر و انعطاف‌پذیرتر برای تعیین سرزمین اسلامی ارائه می‌دهد. در این رویکرد، وجود امنیت دینی، امکان اقامه شعائر، و اکثریت مسلمانان از جمله شاخص‌های مشروعیت سرزمینی به‌شمار می‌آیند، نه صرفاً نوع حکومت.

۷.۴. در پاسخ به سؤال نهایی مبنی بر اینکه چه ظرفیت‌هایی در فقه برای مقابله با خشونت تکفیری و بازسازی نظم فضایی وجود دارد، مقاله نشان داد که مفاهیمی چون دارالهدنه، دارالاستئمان، دارالصلح و فقه تعامل، قابلیت تنظیم روابط میان مسلمانان و غیرمسلمانان، ایجاد هم‌زیستی مسالمت‌آمیز، و پذیرش واقعیت‌های پیچیده جوامع مدرن را دارا هستند. این مفاهیم، چارچوب فقهی مؤثری برای عبور از قطب‌بندی‌های تکفیری و بازسازی نظم فرهنگی و فضایی فراهم می‌کنند.

۷.۵. در نهایت، این پژوهش تأکید می‌کند که تلفیق معرفت فقهی با تحلیل جغرافیای انسانی، راهی ضروری برای فهم عمیق‌تر پدیده‌هایی مانند تکفیر، خشونت دینی و بی‌ثباتی فضایی در جوامع اسلامی است. گفتمان‌هایی که بر طرد و انکار دیگری استوارند، نه تنها از نظر اخلاقی و دینی مخدوش‌اند، بلکه در سطح انسانی، تمدنی و زیستی نیز خسارت‌آفرین خواهند بود. برای عبور از بحران‌های هویتی و فضایی جهان اسلام، بازخوانی عقلانی و اخلاقی از مفاهیم دینی، همراه با پذیرش تنوع و مدارا، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

۸. پیشنهادها

با توجه به نتایج به‌دست‌آمده در پژوهش حاضر و به‌منظور مقابله با پیامدهای گفتمان سلفیه جهادی بر نظم فضایی و امنیت انسانی، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شود:

۸.۱. بازتعریف مفاهیم فقهی در نسبت با فضا و سکونت‌گاه‌های معاصر: پیشنهاد می‌شود مفاهیمی چون دارالاسلام، دارالکفر، دارالهدنه و دارالاستئمان در پرتو شاخص‌های نوین جغرافیای انسانی مانند امنیت دینی، هم‌زیستی مذهبی، تنوع فرهنگی و پایداری جمعیتی بازخوانی شوند. این بازتعریف می‌تواند مانع از برداشت‌های تکفیری و تبعیض فضایی شود.

۸.۲. تلفیق مطالعات فقهی و جغرافیایی در پروژه‌های علمی میان‌رشته‌ای: مراکز علمی باید زمینه را برای گفت‌وگوی معرفتی میان فقه سیاسی اسلامی و جغرافیای انسانی فراهم آورند. این همکاری می‌تواند منجر به تولید چارچوب‌هایی شود که رابطه میان قدرت دینی، فضا، مهاجرت، و خشونت را تحلیل و کنترل کنند.

۸.۳. سیاست‌گذاری فرهنگی-فضایی در شهرهای مذهبی و مناطق تنش‌زا: با توجه به نقش شهرهای مذهبی در بازتولید گفتمان‌ها، توصیه می‌شود که سیاست‌گذاران در حوزه شهرسازی و برنامه‌ریزی منطقه‌ای، فضاهای شهری را با رویکرد هم‌گرایی مذهبی و تقویت انسجام سکونتی بازطراحی کنند.

۸.۴. طراحی سازوکارهای بازگشت داوطلبانه آوارگان با رویکرد فقه تعامل: در مناطقی که تحت تأثیر افراط‌گرایی تکفیری قرار گرفته‌اند، لازم است بازسازی فضاهای سکونت و اجتماعی، بر مبنای مفاهیم فقهی صلح‌محور و احترام به تنوع انجام گیرد. این سیاست باید با اولویت‌بخشی به بازگشت امن و پایدار، همراه باشد.

۸.۵. تهیه اطلس جغرافیای انسانی خشونت تکفیری در جهان اسلام: پیشنهاد می‌شود نهادهای علمی و فرهنگی، پروژه‌هایی برای ترسیم نقشه‌های تغییرات جمعیتی، نابودی بافت‌های مذهبی، تخلیه سکونت‌گاه‌ها و تحولات سرزمینی ناشی از گفتمان‌های تکفیری اجرا کنند. چنین اطلس‌هایی می‌تواند مبنای سیاست‌گذاری منطقه‌ای و بین‌المللی قرار گیرد.

۸.۶. الگوسازی از تجارب موفق زیست‌مشترک در شهرهای اسلامی: شناسایی و تحلیل تطبیقی شهرهایی که با وجود تنوع مذهبی از انسجام فضایی برخوردار بوده‌اند (مانند بیروت، بغداد، قم، استانبول و...)، می‌تواند به تدوین راهبردهایی برای کاهش خشونت مذهبی و تثبیت نظم فضایی در سایر نقاط بحران‌زده کمک کند.

در پایان، امید است این پژوهش بتواند گامی هرچند کوچک در جهت تقویت گفتمان عقل‌گرای اخلاق‌محور و وحدت‌آفرین در جهان اسلام باشد و راه را برای بازسازی مشروعیت فضا، کرامت انسان و پایداری فرهنگی هموار سازد.

فهرست منابع

منابع فارسی

۱. ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم. (بی‌تا). مجموع فتاوی. قاهره: دارالوفاء.
۲. امام خمینی، سید روح‌الله. (۱۴۰۸ق). تحریر الوسیله (ج ۲). قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۳. حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت.
۴. رضوانی، علی‌اکبر. (۱۳۹۳). تکفیر حاکمان مسلمان در اندیشه سلفیه جهادی. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۵. فرمانیان، مهدی. (۱۳۹۷). نقد مبانی تکفیر از دیدگاه اهل سنت و شیعه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۶. فضل‌الله، سید محمد حسین. (۲۰۱۰). حوار حول الإسلام والغرب. بیروت: دار الملاک.
۷. قرضاوی، یوسف. (۱۹۹۹). الصحوۃ الإسلامیة بین الجمود والتطرف. بیروت: دار الشروق.
۸. کاشانی، مهدی. (۱۳۱۱). فقه سیاسی در قرون متأخر. قم: مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما.
۹. کلانتری، سید مجتبی. (۱۳۹۲). فقه روابط بین‌الملل در اسلام. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۱۰. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۸). نظام حقوق زن در اسلام. تهران: صدرا.
۱۱. محمدی صبور، حمید. (۱۳۹۵). «تأثیر سلفی‌گری بر جغرافیای انسانی مناطق بحران‌زده اسلامی». مطالعات منطقه‌ای جهان اسلام، ۸(۲)، ۱۱۵-۱۳۵.
۱۲. عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۸۲). فقه سیاسی در قرون نخستین. تهران: سمت.
۱۳. فرج، عبدالسلام. بی‌تا. الفریضة الغائبة. بیروت: دارالهدی.
۱۴. قطب، سید. ۱۹۸۷م. فی ظلال القرآن. بیروت: دارالشروق.
۱۵. قطب، سید. ۱۹۶۴م. معالم فی الطريق. القاهرة: دار الشروق.
۱۶. محیطی، مصطفی. (۱۳۹۹). جریان‌شناسی تکفیری‌های معاصر. قم: مرکز مطالعات راهبردی تربیت اسلامی.

منابع لاتین

1. Cook, D. (2014). Understanding Jihad (2nd ed.). University of California Press.
2. Fairclough, N. (2001). Language and Power (2nd ed.). Longman.

3. Gerges, F. A. (2016). *ISIS: A History*. Princeton University Press.
4. Gregory, D. (2010). *Violent Geographies: Fear, Terror, and Political Violence*. Routledge.
5. Maher, S. (2016). *Salafi-Jihadism: The History of an Idea*. Oxford University Press.
6. United Nations Development Programme (UNDP). (1994). *Human Development Report: New Dimensions of Human Security*. New York: Oxford University Press.
7. United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2016). *Global Trends: Forced Displacement in 2015*. Geneva: UNHCR.

